

ВІДГУК
офіційного опонента на дисертаційну роботу
Воронської Наталії Олександрівни з теми «Психологічні особливості
розвитку комунікативної компетентності підлітків в інклюзивному
освітньому просторі», яку подано на здобуття ступеня доктора філософії
за спеціальністю 053 Психологія

Актуальність обраної теми та її зв'язок із напрямками наукових досліджень. Сучасні тенденції розвитку спеціальної освіти в Україні окреслюють шлях Європейської інтеграції, який забезпечує рівні права осіб із нормотиповим розвитком та особливими освітніми потребами з урахуванням їхніх можливостей, здібностей, інтересів. Особливу роль у процесі здобуття освіти відіграє комунікативна компетентність як здатність ефективно та відповідно до ситуації взаємодіяти з усіма учасниками освітнього процесу. Вона включає знання, навички та установки, необхідні для успішної комунікації в умовах освітнього простору. Розвиток комунікативної компетентності є важливим для особистісного зростання та міжособистісної взаємодії, що здійснюється під час шкільного навчання.

У межах комунікативної компетентності визначальним є уміння розуміти емоції, потреби й особливості кожного учня, урахування альтернативних способів спілкування (жестова мова, піктограми, аудіовізуальні засоби) для школярів, котрі мають труднощі з мовленням. Особливо значущим є створення безбар'єрного середовища, яке передбачає використання зрозумілої, доступної та толерантної мови, забезпечення комфортних умов для спілкування всіх учасників, розуміння та повагу до відмінностей у культурному, соціальному чи особистісному контекстах. Не менш вагомим є урахування індивідуального підходу для дітей з особливими освітніми потребами, що спрямовує психологічну роботу на адаптування комунікації до кожного конкретного учня, враховуючи його можливості та потреби, формування атмосфери прийняття, де кожен почувається комфортно, створення індивідуальних умов для соціальної адаптації та соціалізації у колективі.

Актуальність представленої дисертації підтверджені її зв'язком з такими напрямками наукових досліджень, як євроінтеграція спеціальної освіти, модернізація змісту української освіти, впровадження компетентнісного підходу до комунікативного розвитку дітей з ООП, розроблення форм, методів, технологій формування комунікативної компетентності. У цьому контексті дослідження Наталії Олександрівни Воронської є актуальним, суспільно значущим і науково вартісним, оскільки окреслює психологічні особливості розвитку комунікативної компетентності підлітків в інклюзивному освітньому просторі.

Структура дисертаційної роботи відрізняється логічною послідовністю, конкретністю, пропорційністю та збалансованістю складових. Дисертація складається з анотації, переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних

джерел, що містить 202 найменування, з них 71 джерело – іноземними мовами. Структура дисертації відображає її змістові засади, має чітку послідовність, відповідає об'єкту, предмету, меті та завданням дослідження. Стиль наукового мовлення виразний, доступний, легко зрозумілий. Усі розділи дисертації мають науково обгрунтоване змістове наповнення. Наприкінці кожного розділу подано чіткі лаконічні висновки. Покликання у тексті здійснено з дотриманням нормативних вимог. Всі розділи дисертації подані із використанням авторського наукового підходу. Структуру наукового дослідження відображають змістові положення дисертації.

Ступінь обгрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертаційному дослідженні. Детальне ознайомлення з дисертаційним дослідженням дає підстави стверджувати, що основні результати наукових розвідок Наталії Воронської логічно обгрунтовані та науково достовірні. Категорійний апарат наукового дослідження охарактеризовано з урахуванням змісту положень та їх наповнення. У результаті ґрунтовної аналітичної роботи авторкою представлено теоретико-методологічну основу наукового проекту, засвідчено наукову новизну та практичне значення дослідження, окреслено новаторський підхід до розкриття визначеної наукової проблеми. Наукову гіпотезу, сформульовану під час дослідження підтверджено, що уможливило дисертантці спроектувати власні наукові ідеї і положення. Дослідниця вибудувала власну концепцію дослідження, яка полягала в обґрунтуванні та розробленні методики вивчення комунікативної компетентності, що має практичне спрямування у психологічній роботі.

Змістові положення дисертаційного дослідження. Основні засадничі домінанти роботи висвітлює **перший розділ** – «Теоретичні засади розвитку комунікативної компетентності підлітків в інклюзивному освітньому просторі». У ньому визначено сутність базових понять, здійснено теоретичний аналіз поняття «комунікативна компетентність» у сучасній науці, розглянуто динаміку розвитку поглядів на людей з особливими потребами, охарактеризовано стан розвитку інклюзивної освіти в Україні. У першому розділі дисертації детально проаналізовано психологічні особливості спілкування підлітків з особливими освітніми потребами, виокремлено психологічні чинники та показники розвитку комунікативної компетентності підлітків в інклюзивному освітньому просторі, окреслено найбільш проблемні питання, які постають перед підлітками, серед яких проблеми спілкування та комунікативної компетентності (с.26–44). Дисертанткою аргументовано і лаконічно сформульовано поняття комунікативної компетентності як здатність діяти на основі отриманих знань, що забезпечує успішне виконання основних завдань спілкування, сприяє самореалізації особистості та виражається в адекватному сприйманні партнера, ефективній взаємодії та коректній передачі інформації (с. 55–56).

Для подальшого визначення показників розвитку комунікативної компетентності авторка розглянула психологічні особливості, види та специфіку спілкування підлітків з особливими освітніми потребами. Зокрема,

визначено основні категорії підлітків з особливими освітніми потребами за нозологіями. На основі теоретичного аналізу психологічних особливостей спілкування з'ясовано, що специфіка комунікації таких підлітків може характеризуватися низкою негативних проявів, зокрема замкнутістю, невпевненістю в собі, тривожністю, зниженням пізнавальної активності та труднощами у розумінні емоцій (с.58–68).

Заслуговує уваги визначення психологічних чинників і показників розвитку комунікативної компетентності підлітків в інклюзивному освітньому просторі (с.68–92), що представлено в авторській моделі показників розвитку комунікативної компетентності (с.75).

У **другому розділі** «Експериментальне дослідження особливостей розвитку комунікативної компетентності підлітків в інклюзивних класах» здобувачка ґрунтовно підійшла до організації, процедури та представлення результатів констатувального етапу експерименту. Для дослідження використано валідні психодіагностичні методики та методи математичної статистики, що забезпечило об'єктивність отриманих даних. Авторкою було відібрано дев'ять експериментальних методик, серед яких «Діагностика доброзичливості» (за шкалою Д. Кемпбелла); «Виявлення рівня тривожності у підлітків»; «Діагностика реалізації потреб у саморозвитку»; «Діагностика «емоційного інтелекту» (Н. Холл); «Діагностика інтерактивної спрямованості особистості»; «Вивчення здатності до самокерування у спілкуванні»; «Визначення індексу групової згуртованості» (К. Сішор); «Методика оцінки психологічної атмосфери в колективі» (за А. Фідлером); «Соціометрія» (Дж. Морено) (с.98). За результатами емпіричного дослідження особливу увагу надано аналізу рівня розвитку індивідуально-психологічних якостей, особистісних рис, міжособистісної взаємодії та групових характеристик, які є показниками комунікативної компетентності підлітків в умовах інклюзивного освітнього середовища. Зокрема, досліджено стан розвитку індивідуально-психологічних якостей та особистісних рис комунікативної компетентності підлітків в інклюзивних класах (с.102–116); якості міжособистісної взаємодії підлітків в інклюзивному освітньому просторі (с.116–125); групові характеристики як показники успішної взаємодії підлітків в інклюзивних класах (с.125–135). За результатами дослідження виявлено аспекти комунікативної компетентності підлітків, які потребують найбільшої уваги, що стало основою для наступного формульовального етапу дослідження.

У **третьому розділі** «Експериментальна перевірка ефективності програми соціально-психологічного тренінгу з розвитку комунікативної компетентності підлітків в інклюзивному освітньому просторі» представлено обґрунтування, опис структури та змісту соціально-психологічного тренінгу, розробленого для розвитку комунікативної компетентності підлітків в умовах інклюзивного освітнього середовища. Докладно висвітлено структуру та методи проведення тренінгу, які враховують особливості комунікативної взаємодії у класах з інклюзією. Представлено програму й описано зміст соціально-психологічних вправ з розвитку комунікативної компетентності

підлітків. Керуючись основними положеннями програми здійснено апробацію запропонованих методів соціально-психологічної роботи, реалізованих під час тренінгу (с.152–177).

За результатами апробації та повторного діагностичного скринінгу підтверджено ефективність програми соціально-психологічного тренінгу, яка сприяє розвитку емоційного інтелекту, формуванню партнерських взаємин у міжособистісному спілкуванні, підвищенню згуртованості групи та покращенню психологічного клімату в інклюзивному освітньому просторі (с.177–187).

Привертає увагу аргументований порівняльний аналіз первинної та вторинної діагностики, здійснений дисертанткою. На контрольному етапі дослідження проведено порівняння результатів контрольної та експериментальної груп до і після формувального експерименту. У контрольній групі, як і передбачалося, значних змін не зафіксовано. Водночас в експериментальній групі після впровадження тренінгу спостерігалось зростання загального рівня емоційного інтелекту за всіма п'ятьма параметрами (емоційна обізнаність, керування емоціями, самомотивація, емпатія, розпізнавання емоцій). Групова згуртованість підвищилася з середнього до вищого за середній рівня, а психологічна атмосфера змінилася з нейтральної на сприятливу. Порівняння результатів контрольної та експериментальної груп на констатувальному та контрольному етапах показало, що на початку дослідження обидві групи мали подібні результати за всіма чотирма показниками розвитку комунікативної компетентності (загальний емоційний інтелект, самокерування у спілкуванні, групова згуртованість, психологічна атмосфера). Однак, аналіз за допомогою U-критерію Манна-Уїтні на завершальному етапі засвідчив суттєві покращення в експериментальній групі за трьома з чотирьох показників. Для самокерування у спілкуванні значущих відмінностей не виявлено, що пов'язано зі специфікою оцінки за цією методикою. Водночас критерій Колмогорова-Смірнова підтвердив позитивні зміни (с.152–177).

Отримані Наталією Воронською результати свідчать про ефективність розробленої програми соціально-психологічного тренінгу для розвитку комунікативної компетентності підлітків в інклюзивному освітньому середовищі.

Наукова новизна і достовірність наукових положень. Найбільш суттєвими і важливими здобутками, що одержані особисто Наталією Воронською і характеризують новизну її дисертаційного дослідження, вважаємо такі результати: теоретичне обґрунтування та емпірична верифікація показників розвитку комунікативної компетентності підлітків в інклюзивному освітньому просторі – емоційного інтелекту, самокерування у спілкуванні, групової згуртованості, психологічної атмосфери; систематизація соціально-психологічних чинників розвитку комунікативної компетентності та розроблення їх класифікації, яка містить: індивідуально-психологічні чинники, чинники міжособистісної взаємодії, групові

показники та чинники непрямої дії; проаналізовано особливості спілкування підлітків із різними особливими освітніми потребами.

Здобувачкою теоретично обґрунтовано важливість цілеспрямованого психологічного впливу на комунікацію підлітків задля попередження дії негативних чинників середовища на спілкування з метою гармонізації інклюзивного освітнього простору загалом; визначено сутність поняття «інклюзивний освітній простір», особливості і труднощі впровадження інклюзивної освіти в Україні; уточнено поняття «комунікативна компетентність», яка визначається дисертанткою як здатність та вміння діяти на основі отриманих знань, що забезпечує успішне виконання основних завдань спілкування і самореалізації особистості, та виражається в адекватному сприйманні партнера, ефективній взаємодії та коректній передачі інформації; емпірично визначено показники комунікативної компетентності, які є основою успішного спілкування підлітків в інклюзивному освітньому просторі та потребують розвитку, а саме: рівень емоційного інтелекту, інтерактивна спрямованість на партнерство, групова згуртованість і психологічна атмосфера. Подальшого розвитку набули форми та методи групової тренінгової роботи, спрямовані на підвищення рівня комунікативної компетентності підлітків в інклюзивному освітньому просторі.

Визначальним є те, що Н. Воронською розроблено та впроваджено програму соціально-психологічного тренінгу для підлітків в інклюзивному освітньому просторі, яка складається з різноманітних методів групової роботи: дискусії, роботи у підгрупах, використанні проєктивних технік, методу незавершених речень, рольових ігор. Здійснено адаптацію низки вправ для забезпечення їх доступності для підлітків з особливими освітніми потребами. За результатами апробації формувального експерименту доведено ефективність програми соціально-психологічного тренінгу підлітків в інклюзивному освітньому просторі, яка сприяє покращенню навичок вербального та невербального спілкування, поліпшенню психологічного клімату, підняттю рівня групової згуртованості, розвитку емоційного інтелекту, опрацюванню стратегій подолання конфліктів, самоаналізу та саморозвитку.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дисертаційного дослідження Н. Воронської є значущим внеском у розвиток спеціальної психології. Основні положення роботи можуть бути застосовані під час розроблення тренінгів, інтерактивних занять, методичних матеріалів в інклюзивному освітньому просторі, під час професійної підготовки й підвищення кваліфікації психологів, педагогів, працівників соціальної сфери, при викладанні навчальних курсів «Спеціальна психологія», «Основи інклюзивної освіти», «Психолого-педагогічний супровід дітей і молоді з особливими потребами в умовах інклюзивного освітнього простору».

Запропонована програма соціально-психологічного тренінгу може бути використана як засіб підвищення комунікативної компетентності підлітків

практичними психологами, соціальними педагогами закладів загальної середньої освіти в інклюзивних класах.

Результати дисертаційного дослідження впроваджені в освітній процес Запорізького національного університету та Центру післядипломної освіти Запорізького національного університету (довідка №137/0101-13 від 29.10.2020 р.). У дисертації наведено обґрунтування, розробку та опис упровадження програми соціально-психологічного тренінгу для розвитку комунікативної компетентності підлітків в інклюзивному освітньому просторі. Програма виявилась ефективною, що підтверджено зростанням показників емоційного інтелекту, рівня «партнерства», здатності до самокерування у спілкуванні, групової згуртованості та рівня психологічної атмосфери.

Повнота викладу основних результатів дисертаційної роботи в наукових фахових виданнях. Кількість, обсяг, якість публікацій Наталії Воронської щодо висвітлення теми дисертації є достатніми. Це вказує на те, що з ключовими питаннями наукових розвідок щодо змісту дисертаційного дослідження ознайомлено широке коло дослідників у сфері спеціальної психології. Зміст висунутої на публічний захист дисертації викладено у 16 публікаціях (11 одноосібних і 5 у співавторстві), із них: 2 статті – у наукових виданнях, що входять до наукометричної бази Scopus, 1 стаття – у періодичному науковому виданні держави, яка входить до Європейського Союзу, 4 статті опубліковано у наукових фахових виданнях, затверджених МОН України. У статтях, написаних у співавторстві, доробок здобувача складають узагальнення теоретичних положень досліджень інклюзивного навчання; аналіз розвитку інклюзивної освіти в Україні; збір емпіричних даних, опрацювання отриманих результатів; здійснення теоретичного аналізу особливостей введення інклюзивної освіти в Україні; проведення аналізу специфіки інтегрованого та інклюзивного навчання. Основні теоретичні положення та результати, отримані під час дослідження, пройшли апробацію на 12 міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференціях.

Варто відзначити участь дисертантки у міжнародному проєкті «Transformation of Faculties of Education and Pedagogical Universities for XXI century» (2020–2021 р.), за результатами якого отримано сертифікат «Support of Science and Research in Higher Education». У межах цього проєкту виграно конкурс спільних українсько-чеських грантів для здобувачів PhD з фінансуванням для здійснення цього наукового дослідження, що окреслює реалізацію завдань міжнародної мобільності.

Відсутність порушення академічної доброчесності. Можна стверджувати, що результати дисертаційного дослідження викладено з дотриманням принципів академічної доброчесності. У тексті роботи наведено відповідні посилання на всі джерела, які використовувалися як на теоретичному, так і на емпіричному етапах дослідження. Ці дані підтверджуються результатами перевірки рукопису дисертації за допомогою автоматизованої системи «StrikePlagiarism».

1. У процесі представлення категорійного апарату дослідження комунікативної компетентності дисертантка у розділі 1.3. описує психологічні особливості спілкування підлітків з особливими освітніми потребами. У зв'язку з цим варто більш обґрунтовано визначити взаємозалежність понять «спілкування», «комунікація», «комунікативна компетентність» для диференціювання об'єкту дослідження.

2. У підрозділі 2.4 (стор. 132), де описано результати соціометрії, доцільно було б побудувати соціограми для класів, які брали участь у дослідженні. Графічне зображення дало б змогу краще проаналізувати динаміку стосунків у групах.

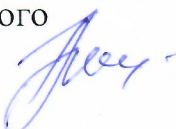
3. У третьому розділі (стор. 156) надається опис програми соціально-психологічного тренінгу з розвитку комунікативної компетентності підлітків. Зазначається, що в тренінгу активно використовувались такі техніки, як метод групового обговорення, «мозковий штурм», метод незавершених речень, робота у підгрупах тощо. Потребує уточнення, як саме ці техніки застосовувались у тренінгу.

4. У тексті роботи трапляються окремі стилістичні невідповідності та незначні технічні помилки, які не знижують загальну якість оформлення.

Загальний висновок. Водночас, наведені зауваження мають дискусійний характер і суттєво не впливають на загальну позитивну оцінку роботи. Дисертація є завершеною науковою працею, структура та зміст її розділів у повній мірі висвітлюють проблему, на вирішення якої було спрямовано дослідження. В цілому дисертаційна робота Воронської Наталії Олександрівни на тему «Психологічні особливості розвитку комунікативної компетентності підлітків в інклюзивному освітньому просторі», яку подано на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 Психологія, відповідає вимогам постанови «Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії» від 12.01.2022 р. № 44 (у редакції від 08.05.2024 р.), а її авторка Воронська Наталія Олександрівна заслуговує присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 Психологія.

Офіційний опонент

доктор психол. наук, доцент, доцент
кафедри загальної та практичної психології
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

 Наталія ГОНЧАРУК

Підпис засвідчую
(прізвище)
Начальник відділу кадрів
(підпис) І.І.Олішчук